

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ І СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ЖИТТЯ

Поняття «виробничі відносини» — одна з основних категорій не тільки політичної економії, а й історичного матеріалізму як загально-соціологічної теорії. Але розробці економічного змісту цього поняття досі приділяється значно більше уваги, ніж дослідженню його *загально-соціологічного* змісту — розробці понятійного апарату, що дозволяє виявляти і системно описувати сукупності виробничих відносин будь-яких історично визначених форм, так і *конкретносоціологічного* — розробці понятійного апарату, який міг би стати безпосередньо методологічною основою для емпіричних досліджень виробничих відносин, їх внутрішньої структури.

Завдання ці великі. Але підхід до їх рішення передбачає, передусім, уточнення вихідного загального визначення поняття виробничих відносин як категорії історичного матеріалізму, оскільки в марксистській соціологічній літературі поки ще немає його загальноприйнятого визначення [3, 6; 11, 14; 13, 385]. Різноманітні відмінності між різними визначеннями можна звести до двох основних. По-перше, це розбіжність у формулюваннях їх родової ознаки, яка пов'язана з недостатньою розробленістю питання про зміст і співвідношення понять: відношення, зв'язок, залежність, взаємодія. Ця проблема вимагає спеціального дослідження і виходить за межі даної статті. Тут ми приймемо без подальшого уточнення, що рід виробничих відносин — це деякі певні, необхідні, від волі людей незалежні відносини між ними [3, 6]. По-друге, це розбіжність у змісті видових відмінностей, в основному між сучасними визначеннями, з одного боку, і класичними — з другого. Головним чином це стосується змісту поняття виробництва як того процесу, в якому складаються виробничі відносини. Саме на цій проблемі ми й зупинимось детальніше.

По суті, в усіх відомих нам сучасних визначеннях йдеться про суспільне виробництво лише матеріальних благ, а самі виробничі відносини найчастіше безпосередньо ототожнюються з економічними [11, 14, 18; 13, 385—386]. Але Маркс визначає виробничі відносини як такі, в які люди вступають у «суспільному виробництві свого життя» [3, 6; 6, 413]. Чи випадково це? Чи не можна розглядати слова «виробництво життя» як образний вираз, зміст якого — «виробництво матеріальних благ»? Багато висловлювань К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна дозволяють дати на подібні питання негативну відповідь.

Ще в «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс відзначали, що «виробляючи необхідні їм засоби до життя, люди *посередньо* (курсив мій. — В. Х.) виробляють і саме своє матеріальне життя» [1, 19]. Г. А. Багатурія, який підготував нову публікацію 1-го розділу «Німецької ідеології» писав, що там розглядається «п'ять видів виробництва»: 1) «виробництво необхідних засобів до життя»; 2) «виробництво потреб» — «породження (Erzeugung) — майже синонім виробництва», — пише він; 3) «виробництво людей»; 4) «виробництво самої форми спілкування», суспільних відносин; 5) «духовне виробництво» [9, 115—116].

У цьому переліку сумнів викликає лише інтерпретація процесу породження потреб як окремого виду виробництва. В «Німецькій ідеології» поява нових потреб розглядається як іманентний бік, момент процесу споживання, а не як самостійний процес: «сама задоволена перша потреба, дія задоволення і вже набуте знаряддя задоволення ведуть до нових потреб» [1, 26]. Що стосується решти виробництв, то виділення їх як відносно самостійних процесів не викликає сумніву. Те, що виробництво життя включає в себе «виробництво самої людини», з усією визначеністю підкреслював Енгельс [5, 25—26]. На цю обставину звертав увагу В. І. Ленін, викриваючи спроби Михайловського — який іронізував з приводу «дітовиробництва» — звести історичний матеріалізм до «економічного матеріалізму» в соціології. Думку про виробництво суспільних відносин Маркс розвиває далі в листі до П. В. Анненкова, в «Злиденності філософії», в «Капіталі». Про духовне виробництво докладно йдеться і в самій «Німецькій ідеології», і в багатьох пізніших працях Маркса і Енгельса.

Отже, поняття «виробництво життя», яким користується Маркс при визначенні виробничих відносин, значно багатше за своїм змістом, ніж поняття «виробництво матеріальних благ», з яким має справу політекономія. Відповідно, виробничі відносини — значно складніше утворення, ніж економічні, які складаються в процесі виробництва речей, «завжди зв'язані з речами і проявляються як речі» [3, 467]. В суспільстві кожен індивід в тій чи іншій функції (у всякому разі — як споживач чи «продукт») причетний до кожного з виділених видів (процесів) суспільного виробництва життя. Відносини, які складаються в кожному з процесів, виступають як сторони, специфічні структури всієї сукупності багатомірних виробничих відносин. В цьому розумінні сукупність виробничих відносин утворює і економічну структуру суспільства.

Процеси різних видів виробництв існують в системі суспільного виробництва життя не просто як порядпокладені. Але виявити субординацію цих процесів, а тим самим — місце і значення різних сторін виробничих відносин, можна лише шляхом історичного аналізу, оскільки ця субординація змінюється в ході розвитку. Кожна форма суспільства, писав Маркс, має певне виробництво, яке визначає місце і вплив всіх інших виробництв і відносини якого тому так само визначають місце і вплив всіх інших відносин [7, 43]. Тут йдеться не про спосіб, а про форму виробництва, не про те, як люди виробляють, а про те, що вони виробляють і який вид виробництва є визначальним на даному етапі розвитку суспільства [7, 43—44].

Таким чином, щоб виявити конкретно-історичний зміст поняття «виробництво життя», необхідно, хоч би в найзагальніших рисах, розглянути, як розгортається структура суспільного виробництва життя в часі. (Зрозуміло, в цьому аспекті можна виявити лише абстрактні моменти історії виробництва, оскільки предметом аналізу тут є такий переріз історичного процесу, поза яким лишається його суттєвий «механізм» — діалектика суперечностей продуктивних сил і виробничих відносин, що розв'язуються у революційних перетвореннях способів виробництва).

Світ тварин, з якого виходить людина, має лише один вид «виробництва» — розмноження. Люди виділяються з тваринного світу, коли починають виробляти необхідні їм засоби до життя [1, 19]. Але на початковому етапі не цей вид виробництва є домінуючим. Спочатку виробництво індивіда обмежується відтворенням його власного тіла шляхом присвоєння ним готових предметів, приготованих самою природою для їх присвоєння [7, 481] і відповідним виробництвом тіла його потомства. Саме це виробництво — людей як організмів, живих істот — на цьому етапі виявляється панівним. Відповідно, відносини, в які вступають люди в цьому виробництві, кровноспоріднені, визначають місце і вплив усіх інших сторін виробничих відносин, становлять їх основну структуру. «Чим менше розвинута праця,— писав Енгельс,— чим . більше обмежена кількість її продуктів,... тим сильніше проявляється залежність суспільного ладу від родових зв'язків» [5, 26]. Відносно самостійні соціальні організми того часу, общини, «побудовані на відносинах кровного споріднення між їх членами»,— писав Маркс. «Їх структура є структура генеалогічного дерева» [4, 403]. Через нерозвиненість поділу праці відносно розмежованими на цьому етапі виступають лише виробництво людей, з одного боку, і речей — з другого. Виробництво суспільних відносин і свідомості спочатку безпосередньо вплетене у ці процеси [1, 24]. Такою є вихідна, по суті протосоціальна, форма суспільного виробництва життя, яка з погляду субординації його процесів (що у своєму відображеному вигляді виступає як цільова спрямованість виробництва) постає як виробництво індивідів.

Необхідною умовою розширеного відтворення людей є розвиток виробництва засобів цього виробництва, насамперед предметів споживання, без яких саме фізичне існування людей неможливе. Матеріальні умови існування людини різноманітні, і їх виробництво само складається з деякої множини процесів. Але з усіх цих процесів, виробництва найфундаментальнішим є той, за допомогою якого тіло відтворює необхідний для нього обмін речовин, тобто створює життєві засоби у фізіологічному розумінні, цей процес виробництва збігається із землеробством [8, 141]. Маркс називає землеробство найпершою формою виробництва в усіх суспільствах, що більш-менш міцно склалися [7, 43]. Причому тут мається на увазі землеробство в щонайширшому розумінні слова, як взагалі сільськогосподарське, аграрне виробництво [7, 43—44].

З розвитком аграрного виробництва виробництво самої людини поступово втрачає своє домінуюче становище. Тепер основу виробничих відносин утворюють ті з них, які складаються в процесах аграрного виробництва. Як і кровноспоріднені, вони ґрунтуються на відносинах осо-

бистої залежності [7, 100—101], але з розвитком товарного характеру виробництва і обміну всередині них зароджуються відносини, що ґрунтуються на *речовій* залежності [7, 101], власне економічні.

Відтворення суспільних відносин і на цьому етапі в основному безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність, переважно у сфері аграрного виробництва. Але в часи його панування відбувається класове розшарування суспільства, пов'язане із становленням антагоністичних способів виробництва. Завдяки цьому деякі функції в процесі виробництва суспільних відносин (головним чином — їх охорони і руйнування) набувають відносно самостійного існування. Охорона їх стає функцією апарату класового панування, що формується — держави. Їх руйнування — необхідна передумова і момент їх перетворення — набуває характеру класової боротьби, яка в часи кризових ситуацій виходить зі сфери виробництва життя і стає процесом його часткового руйнування.

Духовне виробництво тепер також набуває і деякого самостійного існування, завдяки поділу розумової і фізичної праці і появі писемності, В цьому аспекті воно виступає у вигляді виробництва різного роду інформації, що опредмечується в системах знаків. Але зміст його, як і раніш, в основному підпорядкований — через посередництво процесу виробництва суспільних відносин — матеріальному виробництву.

Подібно до того, як свого часу землеробство розвивалося в середині попередньої форми як безпосередня умова її подальшого розвитку, так і в межах аграрної форми виробництва життя розвиваються найближчі умови її власного розвитку, тобто засоби цього виробництва. І якщо засобами виробництва тіла індивідів є передусім продукти харчування — продукція землеробства, то визначальними засобами останнього є його знаряддя — продукція промисловості. Її історія як відносно самостійного виду виробництва починається з відокремлення ремесла від землеробства ще в період панування аграрного виробництва. Але на цьому етапі промисловість або цілком залежить від землеробства, як у стародавніх римлян, або, як у середні віки, імітує принципи організації села [7, 44]. Лише коли «пара й машина вчинили революцію в промисловості» [2, 411], вона стала швидко завойовувати домінуюче місце в системі виробництва життя. Виробництво аграрне, а разом з ним і самих людей, попадають у все більшу залежність від промисловості, у сфері якої створюється все більша частка суспільного продукту. Тепер місце і вплив всіх інших відносин визначають ті, які складаються в сфері промислового виробництва. А тут в цей час відносини особистої залежності витісняються відносинами речової залежності, тобто економічними — основою виробничих відносин капіталістичного способу виробництва.

Відтворення суспільних відносин на цьому етапі в основному здійснюється в сфері виробництва речей. Але вилучення і відносно відособлення деяких функцій виробництва суспільних відносин дістають подальший розвиток. Капіталістична держава з часом бере на себе не тільки функцію власне охорони (збереження) існуючих відносин, а і їх регулювання, часткових перетворень, спрямованих на збереження кла-

сового панування буржуазії. Якісно нового рівня досягає процес дійсного перетворення суспільних відносин — класова боротьба. Функція їх руйнування стає підпорядкованим моментом класової боротьби, яка тепер спрямована зрештою на будівництво нових відносин. Ця функція їх цілеспрямованого перетворення вперше констатується з формуванням соціалістичної держави, що бере на себе всю повноту не тільки політичної, а й економічної влади. Зрозуміло, це не скасовує дії об'єктивних законів суспільного розвитку. Доки вирішальним є індустріальне виробництво, діяльність по перетворенню суспільних відносин підпорядкована в основному завданням його максимально повного розвитку.

У процесі становлення індустріальної форми суспільного виробництва життя розвиваються й умови її розвитку. Спочатку основною умовою є виробництво знарядь промисловості, машин — її власного продукту. Та з розвитком індустрії і виробництво машин, і їх ефективність самі все більше залежать від загального рівня науки [8, 213]. Коли ж процес виробництва виступає як технологічне застосування науки [8, 206], тоді виробництво науково-технічної інформації виявляється вирішальною умовою розвитку і індустріального, і всіх інших видів виробництва. Землеробство, наприклад, писав К. Маркс, стає лише застосуванням науки про матеріальний обмін речовин, що регулює цей обмін [8, 213].

Виробництво технологічної інформації стає «органічною частиною матеріального виробництва» [10, 7]. Настає епоха науково-технічної революції, в ході якої, частка інформаційного виробництва в затратах суспільного робочого часу і матеріальних ресурсів, у створенні суспільного продукту швидко зростає. Разом з тим відбуваються і важливі якісні зміни. «В епоху науково-технічної революції,— відзначає А. С. Ахієзер,— виробництво знань усе більше перетворюється у визначальну форму праці, виробництво речей поступово стає підпорядкованим моментом наукового виробництва» [12, 80]. Тепер все очевидніше, що в тенденції домінуючим виявляється виробництво інформації, а суспільне виробництво життя за своєю формою — інформаційним.

Завдяки цим змінам специфічні відносини, в які вступають люди в сфері інформаційного виробництва, займають усе впливовіше місце в системі виробничих відносин в цілому.

Тенденція, про яку йдеться, перебуває лише на стадії становлення. Деталі майбутнього розвитку і подальшого метаморфозу структури виробництва життя ще не ясні. Однак, деякі припущення про звальний характер наступної (після інформаційної) форми суспільного виробництва життя впливають з самої логіки його розвитку.

Домінуючим виробництвом кожної наступної форми стає те виробництво, розвиток якого виявляється вирішальною умовою розвитку домінуючого виробництва форми, що вже встановилася (тобто нерозвиненість якого виступає, основною зовнішньою перешкодою розвитку останнього). Але такою умовою є розвиток виробництва тих найважливіших засобів уже домінуючого виробництва, які не є безпосередньо його власним продуктом. Такими засобами домінуючого виробництва людини як організму є продукти харчування, домінуючого аграрного виробництва —

його знаряддя, домінуючого індустріального — науково-технічна інформація. Оскільки ж основним процесом виробництва нової інформації є творче мислення людини, то найважливішими засобами цього виробництва виявляються вже внутрішні, «психологічні знаряддя праці» (Л. С. Виготський), специфічні структури розвинутого людського мозку. Відповідно, виробництвом засобів інформаційного виробництва виявляється виробництво знову самої людини, але вже не як організму, а як творчо мислячої особи. Людина ніби повертається до виробництва самої себе, але вже на новій основі і в новій якості.

Виробництво людини творчої передбачає розвиток і умов творчості, а тому й усіх сфер духовного виробництва (не тільки науки), і виробництва всіх суспільних відносин. Тобто виробництво життя має набути форми власне людського виробництва — безпосередньо суспільного виробництва людьми свого суспільного життя. Та цей етап розвитку почнеться тоді, коли припиниться така праця, при якій людина сама робить те, що вона може заставити речі робити для себе, для людини [7, 280], тобто «по той бік сфери власне матеріального виробництва» [6, 355]. Отже, відносини, які складаються в процесі виробництва матеріальних благ, у цей період зможуть мати в системі виробничих відносин лише підпорядковане становище. Тут, як і при аналізі початкового періоду, нетотожність виробничих й економічних відносин стає особливо явною.

Таким чином, форма суспільного виробництва життя, яка визначається домінуючим видом виробництва, історично змінюється. На початковому періоді його розвитку домінуючим є виробництво самих людей як живих істот. Необхідність і наявні можливості розвитку матеріальних умов існування людини приводить до переважного розвитку їх виробництва. Виробництво засобів життя стає метою людини, а людина — його засобом. Настає період, протягом якого виробництво життя набуває форм лише певного роду — форм виробництва предметних засобів його існування. На першому етапі цього періоду виробництво життя було аграрним. Потім воно стало індустріальним. Тепер воно стає інформаційним.

Але остання стадія підводить до необхідності розвитку виробництва самої людини як творчо мислячої особи. Тим самим створюються передумови для перетворення людини в мету виробництва, а виробництва — в засіб людини; для корінної перебудови форми виробництва життя і його перетворення у власне людське виробництво, де універсальний розвиток людьми своїх здібностей, суспільних відносин і всіх сфер духовного виробництва збігаються. Там починається новий період розвитку суспільного виробництва життя — комуністичний, який передбачав Маркс.

Таким чином, історична структура процесу суспільного виробництва життя виявляється як певний порядок слідування п'яти його форм і може бути представлена у вигляді трьох періодів, середній з яких виступає як послідовність трьох етапів (аграрного, індустріального та інформаційного).

Проведений аналіз змісту видової відмінності визначення поняття «виробничі відносини» як категорії історичного матеріалізму і поняття

«суспільне виробництво життя» дозволяє зробити кілька висновків: 1) у вихідному загальному визначенні методологічно найбільш змістовним і прийнятним для загальносоціологічної теорії є Марксове формулювання видової відмінності, яке пов'язує поняття «виробничі відносини» з поняттям «суспільне виробництво життя»; 2) виробництво життя набагато складніше явище ніж виробництво матеріальних благ, останнє лише один з процесів першого; 3) відносини, які складаються між людьми в останньому процесі, становлять лише одну із структур системи виробничих відносин; 4) ієрархія різних процесів у системі суспільного виробництва життя історично змінюється і на різних етапах домінуючими виявляються різні види виробництв, відносини яких визначають місце і вплив всіх інших сторін виробничих відносин в цілому; відповідно, поняття виробничих відносин має історично конкретний зміст; 5) інтерпретація виробничих відносин як таких, в які люди вступають у процесі виробництва лише матеріальних благ, позбавляє це поняття його методологічного значення як однієї з основних категорій дослідження суспільства на всіх етапах його розвитку, тобто позбавляє її статусу однієї з основних загальносоціологічних категорій; 6) до такого ж результату приводить зведення виробничих відносин до економічних, що, до того ж у методологічному відношенні не конструктивне, оскільки не дає нічого, окрім подвоєння термінології.

Краткое содержание

Рассматривается содержание видового отличия исходного определения понятия «производственные отношения». Для общесоциологической теории наиболее приемлемым оказывается определение Маркса, которое связывает это понятие с понятием «общественное производство жизни». Оно включает в себя производство не только материальных условий существования людей, но и их самих, их общественных отношений и духовных ценностей. Иерархия процессов (видов) производств в системе общественного производства жизни исторически изменяется, и на разных этапах доминируют различные виды, отношения которых определяют место и влияние всех прочих сторон производственных отношений. Временная структура этих изменений представлена в виде трех периодов (производство людей как живых существ, предметных условий их существования, всесторонне развитого человека).

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 25, ч. II.
7. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. I.
8. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. II.
9. Г. А. Багатурия. Структура и содержание рукописи первой главы «Немецкой идеологии» Маркса и Ф. Энгельса. - «Вопросы философии», 1965, № 10.
10. А. В. Николаев. Общественное воспроизводство и развитие научных исследований в США (Очерк теории). М., 1969.
11. От социалистических производственных отношений к коммунистическим. М. 1966
12. Урбанизация, научно-техническая революция и рабочий класс. М., 1972.
13. Философская энциклопедия, т. 4. М., 1967